

SCIENCE PROBLEMS.UZ

ISSN: 2181-1342 (ONLINE)

№ 6 (3) - 2023

ИЖТИМОЙ-ГУМАНИТАР ФАНЛАРНИНГ
ДОЛЗАРБ МУАММОЛАРИ

АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ
СОЦИАЛЬНО-ГУМАНИТАРНЫХ НАУК

ACTUAL PROBLEMS OF HUMANITIES
AND SOCIAL SCIENCES

ЭЛЕКТРОН ЖУРНАЛ

ЭЛЕКТРОННЫЙ ЖУРНАЛ
ELECTRONIC JOURNAL

SCIENCEPROBLEMS.UZ

ИЖТИМОЙ-ГУМАНИТАР ФАНЛАРНИНГ ДОЛЗАРБ МУАММОЛАРИ

№ 6 (3)-2023

АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ СОЦИАЛЬНО- ГУМАНИТАРНЫХ НАУК

ACTUAL PROBLEMS OF HUMANITIES AND SOCIAL SCIENCES

ТОШКЕНТ-2023

БОШ МУҲАРРИР:

Исанова Феруза Тулқиновна

ТАҲРИР ҲАЙЪАТИ:

07.00.00-ТАРИХ ФАНЛАРИ:

Юлдашев Анвар Эргашевич – тарих фанлари доктори, сиёсий фанлар номзоди, профессор, Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги Давлат бошқаруви академияси;

Мавланов Уктам Махмасабирович – тарих фанлари доктори, профессор, Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги Давлат бошқаруви академияси;

Хазраткулов Аброр – тарих фанлари доктори, доцент, Ўзбекистон давлат жаҳон тиллари университети.

08.00.00-ИҚТИСОДИЁТ ФАНЛАРИ:

Карлибаева Рая Хожабаевна – иқтисодиёт фанлари доктори, профессор, Тошкент давлат иқтисодиёт университети;

Худойқулов Садирдин Каримович – иқтисодиёт фанлари доктори, доцент, Тошкент давлат иқтисодиёт университети;

Азизов Шерзод Ўктамович – иқтисодиёт фанлари доктори, доцент, Ўзбекистон Республикаси Божхона институти;

Арабов Нурали Уралович – иқтисодиёт фанлари доктори, профессор, Самарқанд давлат университети;

Холов Актам Хатамович – иқтисодиёт фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD), доцент, Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги Давлат бошқаруви академияси;

Шадиева Дилдора Хамидовна – иқтисодиёт фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD), доцент в.б, Тошкент молия институти;

Шакаров Қулмат Аширович – иқтисодиёт фанлари номзоди, доцент, Тошкент ахборот технологиялари университети

09.00.00-ФАЛСАФА ФАНЛАРИ:

Ҳакимов Назар Ҳакимович – фалсафа фанлари доктори, профессор, Тошкент давлат иқтисодиёт университети;

Яхшиликков Жўрабой – фалсафа фанлари доктори, профессор, Самарқанд давлат университети;

Ғайбуллаев Отабек Мухаммадиевич – фалсафа фанлари доктори, профессор, Самарқанд давлат чет тиллар институти;

Ҳошимхонов Мўмин – фалсафа фанлари доктори, доцент, Жиззах педагогика институти;

Носирходжаева Гулнора Абдукаххаровна – фалсафа фанлари номзоди, доцент, Тошкент давлат юридик университети.

10.00.00-ФИЛОЛОГИЯ ФАНЛАРИ:

Ахмедов Ойбек Сапорбаевич – филология фанлари доктори, профессор, Ўзбекистон давлат жаҳон тиллари университети;

Кўчимов Шухрат Норқизилович – филология фанлари доктори, доцент, Тошкент давлат юридик университети;

Салахутдинова Мушарраф Исамутдиновна – филология фанлари номзоди, доцент, Самарқанд давлат университети;

Кучкаров Раҳман Урманович – филология фанлари номзоди, доцент в/б, Тошкент давлат юридик университети;

Юнусов Мансур Абдуллаевич – филология фанлари номзоди, Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги Давлат бошқаруви академияси;

Саидов Улугбек Арипович – филология фанлари номзоди, доцент, Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги Давлат бошқаруви академияси.

12.00.00-ЮРИДИК ФАНЛАРИ:

Ахмедшаева Мавлюда Ахатовна – юридик фанлар доктори, профессор, Тошкент давлат юридик университети;

Мухитдинова Фирюза Абдурашидовна – юридик фанлар доктори, профессор, Тошкент давлат юридик университети;

Эсанова Замира Нормуратовна – юридик фанлар доктори, профессор, Ўзбекистон Республикасида хизмат кўрсатган юрист, Тошкент давлат юридик университети;

Ҳамроқулов Баҳодир Мамашарифович – юридик фанлар доктори, профессор в.б., Жаҳон иқтисодиёти ва дипломатия университети;

Зулфиқоров Шерзод Хуррамович – юридик фанлар доктори, профессор, Ўзбекистон Республикаси Жамоат ҳавфсизлиги университети;

Хайитов Хушвақт Сапарбаевич – юридик фанлар доктори, профессор, Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги Давлат бошқаруви академияси;

Асадов Шавкат Ғайбуллаевич – юридик фанлар доктори, доцент, Ўзбекистон Республикаси

Президенти ҳузуридаги Давлат бошқаруви академияси;

Сайдуллаев Шахзод Алиханович – юридик фанлар номзоди, профессор, Тошкент давлат юридик университети;

Амиров Зафар Актамович – юридик фанлар бўйича фалсафа доктори (PhD), Ўзбекистон Республикаси Судьялар олий кенгаши ҳузуридаги Судьялар олий мактаби

13.00.00-ПЕДАГОГИКА ФАНЛАРИ:

Ҳашимова Дильдархон Уринбоевна – педагогика фанлари доктори, профессор, Тошкент давлат юридик университети;

Ибрагимова Гулнора Хавазматовна – педагогика фанлари доктори, профессор, Тошкент давлат иқтисодиёт университети;

Закирова Феруза Махмудовна – педагогика фанлари доктори, Тошкент ахборот технологиялари университети ҳузуридаги педагогик кадрларни қайта тайёрлаш ва уларнинг малакасини ошириш тармоқ маркази;

Тайланова Шоҳида Зайниевна – педагогика фанлари доктори, доцент.

19.00.00-ПСИХОЛОГИЯ ФАНЛАРИ:

Каримова Васида Маманосировна – психология фанлари доктори, профессор, Низомий номидаги Тошкент давлат педагогика университети;

Ҳайитов Ойбек Эшбоевич – Жисмоний тарбия ва спорт бўйича мутахассисларни қайта тайёрлаш

ва малакасини ошириш институти, психология фанлари доктори, профессор

Умарова Навбаҳор Шокировна – психология фанлари доктори, доцент, Низомий номидаги Тошкент давлат педагогика университети, Амалий психология кафедраси мудири;

Атабаева Наргис Батировна – психология фанлари доктори, доцент, Низомий номидаги Тошкент давлат педагогика университети;

Қодиров Обид Сафарович – психология фанлари доктори (PhD), Самарканд вилоят ИИБ Тиббиёт бўлими психологик хизмат бошлиғи.

22.00.00-СОЦИОЛОГИЯ ФАНЛАРИ:

Латипова Нодира Мухтаржановна – социология фанлари доктори, профессор, Ўзбекистон миллий университети кафедра мудири;

Сеитов Азамат Пўлатович – социология фанлари доктори, профессор, Ўзбекистон миллий университети;

Содиқова Шоҳида Мархабоевна – социология фанлари доктори, профессор, Ўзбекистон халқаро ислом академияси

23.00.00-СИЁСИЙ ФАНЛАР

Назаров Насриддин Атакулович – сиёсий фанлар доктори, фалсафа фанлари доктори, профессор, Тошкент архитектура қурилиш институти;

Бўтаев Усмонжон Хайруллаевич – сиёсий фанлар доктори, доцент, Ўзбекистон миллий университети кафедра мудири.

ОАК Рўйхати

Мазкур журнал Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Олий аттестация комиссияси Раёсатининг 2022 йил 30 ноябрдаги 327/5-сон қарори билан тарих, иқтисодиёт, фалсафа, филология, юридик ва педагогика фанлари бўйича илмий даражалар бўйича диссертациялар асосий натижаларини чоп этиш тавсия этилган илмий нашрлар рўйхати (Рўйхатга) киритилган.

Crossref DOI:

Таҳририят Crossref DOI нинг расмий аъзоси ҳисобланади ва 10.47.390 DOI префиксига эга. Ҳар бир нашр ва илмий мақолага индивидуал Crossref DOI рақами берилади.

Google Scholar

Журнал Google Scholar (Академия) да индексацияланади.

Ижтимоий-гуманитар фанларнинг долзарб муаммолари электрон журнали 1368-сонли гувоҳнома билан давлат рўйхатига олинган.
Муассис: “SCIENCEPROBLEMS TEAM” масъулияти чекланган жамият.

Таҳририят манзили:

Тошкент шаҳри, Яккасарой тумани, Кичик Бешёғоч кўчаси, 70/10-уй. Электрон манзил: scienceproblems.uz@gmail.com
Телеграм канал: https://t.me/scienceproblems_uz

МУНДАРИЖА

07.00.00 – ТАРИХ ФАНЛАРИ

<i>Аминов Хамидулла Абдирахимович -</i> БОБУР ДАВРИДАГИ САМАРҚАНД ШАЙХУЛИСЛОМИ	9-14
<i>Неъматов Рустам Абдуваид ўғли</i> ИЛК ЎРТА АСРЛАРДА ХОРАЗМДА КЕЧГАН ЭТНОМАДАНИЙ ЖАРАЁНЛАР	15-23
<i>Raxmanov Zafar Adilovich, Aloxunov Alisher Ahmadjonovich</i> FARG'ONA VODIYSI ARXEOLOGIK YODGORLIK LARI JOYLASHUV QONUNIYATLARI: TAHLIL VA MULOHAZALAR	23-32
<i>Мансуров Музаффаржон</i> СОВЕТ ИТТИФОҚИ ЙИЛЛАРИДА ЎЗБЕКИСТОНДА МАДАНИЙ ТУРИЗМНИНГ ТУРИЗМ ИНДУСТРИЯСИДАГИ ЎРНИ ВА АҲАМИЯТИ	32-42
<i>Mirsoatova Sayyora Turg'unovna, Muhsiddinov Ahrorbek Mamurovich</i> FARG'ONA MEZOLIT VA NEOLIT DAVRI JAMOALARINI O'ZARO MADANIY ALOQALARI XUSUSIDA	43-48

08.00.00 – ИҚТИСОДИЁТ ФАНЛАРИ

<i>Kurpayanidi Konstantin Ivanovich</i> COVID-19 PANDEMIYASI OQIBATLARINI BARTARAF ETISH SHAROITIDA RAQAMLI TEKNOLOGIYALARNI JORIY ETISH MASALALARI	49-55
<i>Mexmonaliyev Ulug'bek Erkinjon o'g'li</i> КОМПАНИЯЛАР САМАРАЛИ БОШҚАРУВ ТИЗИМИДА ИЧКИ НАЗОРАТНИНГ О'РНИ	56-65
<i>Абдуллаева Зулфия Иззатовна</i> ФАКТОРЫ, ВЛИЯЮЩИЕ НА ПОВЕДЕНИЕ КЛИЕНТОВ ГОСТИНИЦ	66-74
<i>Алимова Муниса Юлчиевна</i> ҚИШЛОҚ АҲОЛИСИ ТУРМУШ ДАРАЖАСИГА ТАЪСИР ЭТУВЧИ ОМИЛЛАР ТАСНИФИ	75-80
<i>Абдиева Наргиза Шухратовна</i> ИЧКИ АУДИТДА ФИРИБГАРЛИК РИСКНИ АНИҚЛАШ ВА БАҲОЛАШ	81-91
<i>Тўхтасинова Дилдора Раҳмонбердиевна, Ахунова Маърифат Хакимовна</i> ЯНГИ ЎЗБЕКИСТОНДА РАҚАМЛИ ҲАЁТ	92-97
<i>Tojimatov Izzatbek Ikromali o'g'li</i> BOZOR ISLOHOTLARI SHAROITIDA MOLIYAVIY HISOBOTLARNI SHAKLLANTIRISH MASALALARI	98-103
<i>Савинова Галина Анатольевна</i> ОТЛИЧИТЕЛЬНЫЕ ЧЕРТЫ МСФО И НСБУ И ИХ ВЛИЯНИЕ НА СОСТАВЛЕНИЕ ФИНАНСОВОЙ ОТЧЕТНОСТИ	104-108
<i>Qodirov Sardorbek Isroiljon o'g'li</i> QURILISH SANOATI KORXONALARI FAOLIYATINI RAQAMLI TEKNOLOGIYALAR ASOSIDA RIVOJLANTIRISH MASALALARI	109-114

Урдушев Хамракул, Мавлянов Мажид, Эшанкулов Сирожиддин, Розиева Гулхаё
 АГРОКЛАСТЕРЛАР ВА УЛАРНИНГ РИВОЖЛАНИШИДА РАҚАМЛИ
 ТЕХНОЛОГИЯЛАРНИНГ ЎРНИ 115-125

Худаярова Хуршида Абдуназаровна
 ЎЗБЕКИСТОНДА ИННОВАЦИОН БАНК ХИЗМАТЛАРИНИ ЖОРИЙ ЭТИШ МУАММОЛАРИ
 ВА ИСТИҚБОЛЛАРИ 126-132

09.00.00 – ФАЛСАФА ФАНЛАРИ

Бойдадаев Абдуррохмон Толибжон ўғли
 РЕНЕССАНС ДАВРИДА ПАНТЕИСТИК ҚАРАШЛАРНИНГ ФАЛСАФИЙ ТАҲЛИЛИ..... 133-141

Аликулов Хусниддин Акбарович
 ҲОЗИРГИ ДАВРДА ГЛОБАЛ ЭКОЛОГИК ХАВФ-ХАТАР ВА НАНОТЕХНОЛОГИЯЛАР .142-151

Саидова Камола Усканбаевна
 РЕНЕССАНС ДАВРИ САНЪАТИ – ЖАҲОН МАДАНИЯТИ АЖРАЛМАС ҚИСМИ
 СИФАТИДА 152-156

Shirinov Anvar Qanoatovich
 MARKAZIY OSIYODA INSON TARAQQIYOTI SOHASIDAGI STRATEGIYALARNING IJTIMOIIY-
 FALSAFIY TAHLILI 157-162

Хасанов Бобуржон Хакимович
 ЖАМИЯТ ТАРАҚҚИЁТИДА ОММАВИЙ НОРОЗИЛИК ҲАРАКАТЛАРИНИ ОЛДИНИ
 ОЛИШНИНГ ҲОЖИВИЙ-МАҲКУРАВИЙ ХУСУСИЯТЛАРИ 163-167

Xodjayeva Fotima Nabixonovna
 AHMAD G'AZZOLIYNING "SAVONIH" ASARI HAQIDA QISQACHA TASNIF168-172

10.00.00 – ФИЛОЛОГИЯ ФАНЛАРИ

Rustamova Shaxnoza Abduraximovna
 MATN, TARJIMA TURLARI VA TARJIMADA TARJIMON MAHORATINING O'RNI 173-180

Abdulloyeva Kamola Mirxon qizi
 MUALLIF DISKURSIV SHAXSI TUSHUNCHASI, STRUKTURASI VA RIVOJLANISH
 TENDENSIYALARI 181-191

Turg'unova Fazilat Rustam qizi
 PRAGMALINGVISTIKA NUQTAI NAZARIDAN SARLAVHA FUNKTSIYALARI 192-197

Saidov O'lmas Raxmatovich
 O'ZBEK TILI ISH YURITISH TERMINLARINING ETIMOLOGIK TAVSIFI 198-206

Xuramova Dildora Rahkmonkulovna, Axmedova Firuza Asrorovna
 O'ZBEKISTONDA TARJIMONLARNING TARJIMA USLUBINI BERILISHI XUSUSIDA 207-213

Ataboyev Isroiljon Mirza o'g'li
 MADANIYATLARARO SIYOSIY MAKONDA TAJOVUZKOR SALOHİYATGA EGA NUTQ
 TA'SIRINING USULLARI 214-219

Murodova Nilufar Karomatovna
BLOGGERLIK FAOLIYATIDA MAHORAT MASALALARI 220-224

Ochilova Hilola Husan qizi
XITOIY TILIDA NOMINALIZATSIYA HODISASI XUSUSIDA AYRIM MULOHAZALAR 225-229

Kuvonov Zarifjon Maxsiddin o'g'li
NEMIS TILIGA CHET TILIDAN O'ZLASHAGAN SO'ZLARNING STRUKTURAL-SEMANTIK
TADQIQI 230-238

Yakubova Nilufar Egamberganovna
"MULLO NASRIDIN" – TURKIY MATBUOT TARIXIDA MUHIM HODISA 239-245

12.00.00 – ЮРИДИК ФАНЛАР

Абдуллаева Маликабону Эркин қизи
ХАЛҚ ТАЪЛИМИДА МАЪМУРИЙ БОШҚАРУВ ВА МЕХНАТ МУНОСАБАТЛАРИ БИЛАН
БОҒЛИҚ КОРРУПЦИЯВИЙ ОМИЛЛАР ТАҲЛИЛИ 246-256

13.00.00 – ПЕДАГОГИКА ФАНЛАРИ

Jumayev Rustam G'aniyevich
IJTIMOIY-GUMANITAR VA MUTAXASSISLIK FANLARNI INNOVATSION PEDAGOGIK
TEKNOLOGIYALAR ASOSIDA O'QITISH ORQALI TALABALARDA FUQAROLIK POZITSIYASINI
TAKOMILLASHTIRISH 257-263

Бозорова Муслима
ЭТНОПЕДАГОГИКА ТАЛАБА-ЁШЛАРДА ЎЗБЕКОНА МИЛЛИЙ ЎЗИГА ХОСЛИКНИ
ШАКЛЛАНТИРИШ ВОСИТАСИ СИФАТИДА 264-270

Samadova Sarvinoz Samad qizi
YOSHLARNI BAG'RIKENGLIK RUHIDA TARBIYALASHGA DOIR KOMPETENSIYALAR.... 271-275

Жўраев Воҳид Тожимаматович
РАҚАМЛАШТИРИШ ШАРОИТИДА ЗАМОНАВИЙ ТЕХНОЛОГИЯЛАР АСОСИДА ТАЪЛИМ
МУАССАСАСИНИ БОШҚАРИШ 276-288

Бозорова Назокат
ИККИНЧИ ЖАҲОН УРУШИГА ОИД МАҲАЛЛИЙ МУЗЕЙ МАТЕРИАЛЛАРИ
ЎҚУВЧИЛАРНИНГ ТАРБИЯВИЙ-ТАДҚИҚОТ ФАОЛИЯТИ ТАШКИЛ ЭТИШ ВОСИТАСИ
СИФАТИДА 289-295

Satvoldiyev Faxriddin Akbarali o'g'li
МАКТАВ О'QUVCHILARINI HUQUQIY TAFAKKURINI SHAKLLANTIRISH TEKNOLOGIYALARI
BORASIDA EKSPERIMENT ISHLARINI TASHKIL ETISH VA NATIJALAR TAHLILI 296-301

Sharipova Sitara Xaydarovna
OLIV TA'LIM MUASSASALARIDA RUS TILI FANINI O'QITISHDA MUAMMOLI TA'LIMDAN
FOYDALANISH 302-307

Isag'aliyeva Sadafxon Muxammadaminovna
BIOLOGIYA O'QITISH SAMARADORLIGINI OSHIRISHDA INTERFAOL USULLARNI
QO'LLASH 308-312

<i>Umarov Abdusamat Abdumalikovich, Xojimurodova Mahliyoхon Kenjavoy qizi</i> OILA VA NIKOH SHAROITIDA AYOLLAR SPORTINING MUAMMOLARI	313-317
<i>Sulaymanova Dildora Nazarovna</i> LOYIHAGA ASOSLANGAN O'QITISH TEXNOLOGIYASINING MOHIYATI VA MAZMUNI...318-325	
<i>Ro'ziev Rustam Ro'zimurodovich</i> YONG'IN XAVFSIZLIGI MADANIYATI–ODDIYLIKDAN KOMILLIK SARI	326-330
<i>Акрамов Баходир</i> МАЛАКАЛИ ДАРВОЗАБОНЛАРНИ ЎЙИН ДАВОМИДА БАЖАРИЛАДИГАН ТЕХНИК- ТАКТИК ҲАРАКАТЛАРИ ТАҲЛИЛИ	331-336
<i>Anvarjonov Ahrorjon Ahadjon o'g'li</i> BO'LAJAK TARIXCHILARDA TARIX FALSAFASI VA UNING ZAMONAVIY KONSEPSIYALARIGA DOIR BILIMLARNI RIVOJLANTIRISH METODIKASI	337-342
<i>Umarov Bekzod Azizovich</i> RAQAMLI TEXNOLOGIYALAR ASOSIDA PEDAGOGLARNING PROFESSIONAL KOMPETENTLIGINI RIVOJLANTIRISHNING PEDAGOGIK MODELI	343-349
<i>Бекимбетова Дильфуза Оралбаевна</i> РАЗВИТИЕ ГРАЖДАНСКОГО ОБЩЕСТВА И ГОСУДАРСТВА В УЗБЕКИСТАНЕ В УСЛОВИЯХ ГЛОБАЛИЗАЦИИ	350-356

07.00.00 – Тарих фанлари

Неъматов Рустам Абдуваид ўғли
ГулДУ “Тарих” кафедраси ўқитувчиси
Email: rnematov60@gmail.com

ИЛК ЎРТА АСРЛАРДА ХОРАЗМДА КЕЧГАН ЭТНОМАДАНИЙ ЖАРАЁНЛАР

Аннотация. Мазкур мақолада илк ўрта асрларда Хоразм воҳасида кечган йирик сиёсий ва этномаданий жараёнлар борасида сўз боради. Бундан ташқари воҳанинг ижтимоий-сиёсий ва иқтисодий-маданий жараёнлари минтақанинг бир қатор худудларига маданий ассимиляциялашуви, шунингдек, воҳа тарихи тўғрисидаги тарихий ёзма манбалар, илмий изланишлар натижаларидан олинган хулосалар асосида илмий мақолада таҳлил этилади.

Калит сўзлар: Хоразм воҳаси, Абу Райҳон Беруний, аз-Замахшарий, Ибн Фадлан, Ғ.Бобоёров, Кайхусрав, С.П.Толстов, Қанғлар, Абулғози Баҳодурхон, “Тан шу” йилномаси.

Неъматов Рустам Абдуваид угли
Преподаватель кафедры истории ГулГУ

ЭТНОКУЛЬТУРНЫЕ ПРОЦЕССЫ В РАННЕСРЕДНЕВЕКОВЬЕ В ХОРЕЗМЕ

Аннотация. В данной статье рассматриваются основные политические и этнокультурные процессы, происходившие в Хорезмском оазисе в раннее средневековье. Кроме того, в научной статье анализируются социально-политические и хозяйственно-культурные процессы оазиса на основе культурной ассимиляции ряда районов региона, а также исторических письменных источников по истории оазиса, выводов, полученных из результатов научных исследований.

Ключевые слова: Хорезмский оазис, Абу Райхан Беруни, аз-Замахшари, Ибн Фадлан, Ғ.Бобоёров, Кайхусрав, С. П. Толстов, Канги, Абулғози Баҳадурхан, хроника «Тан Шу».

Nematov Rustam
Gulistan State University,
Teacher of the Department of History

ETHNO-CULTURAL PROCESSES IN EARLY MIDDLE AGES IN KHOREZM

Abstract. This article explores major political and ethnocultural processes that took place in Khorezm oasis in the early Middle Ages. In addition, socio-political and economic-cultural processes of the oasis are analyzed in a scientific article based on the cultural assimilation of a number of regions of the region, as well as historical written sources on the history of the oasis, conclusions obtained from the results of scientific research.

Key words: Khorezm oasis, Abu Rayhan Beruni, az-Zamakshari, Ibn Fadlan, G'. Boboyorov, Kaykhusrav, S.P. Tolstov, Kang's, Abulghozi Bahadurkhan, "Tan Shu" chronicle.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SP1342V3I6Y2023N02>

Кириш. Илк ўрта асрлар, яъни V – VIII асрларда Ўрта Осиёнинг кўплаб воҳаларида

бўлгани каби Хоразм воҳасида ҳам йирик сиёсий ва этномаданий жараёнлар юз беради. Муҳими шундаки, бу даврда Хоразмда бўлиб ўтган ижтимоий-сиёсий ва иқтисодий-маданий жараёнлар минтақанинг бир қатор ҳудудларидан, хусусан, Сирдарёнинг ўрта ва қуйи ҳавзалари, Чоч воҳаси, Фарғона водийси, Зарафшон воҳаси (Суғд, Бухоро), Мурғоб воҳаси (Марв) ва Тохаристондаги жараёнлардан бирмунча фарқ қилиб, бир қатор жиҳатлари билан ўзига хослик касб этади. Боиси, Хоразм ўзининг табиий географик жойлашувига кўра Ўрта Осиёнинг бир қанча воҳаларидан ажралиб туриб, қадим ва ўрта асрларда юз берган воқеликлар бу ерда ўзига хос этник ва маданий ўзига хосликларнинг шаклланишига сабаб бўлган.

Адабиётлар таҳлили ва методология. Хоразм воҳасининг илк ўрта асрлардаги этномаданий жараёнлар тарихи кам ўрганилган. Тадқиқотнинг методологияси анализ ва синтез, тадрижийлик, тарихий-қиёсий, объективлик, даврий-муаммовий ва ретроспектив таҳлил этишга асосланади. Бугунги кунда дунё фанида тарихий тадқиқотлар бўйича қўлга киритилаётган ютуқ ва янгиликлардан, айниқса, кўпчилик дунё олимлари томонидан қабул қилинган тадқиқот усуллари ва ёндашувлардан имкон қадар фойдаланишга ҳаракат қилинди. Тадқиқот ёндашувларига асосланган ҳолда умумжаҳон тарихий жараёнлар доирасида Илк ўрта асрларда Хоразм воҳасининг ижтимоий-сиёсий ва этномаданий жараёнлари тарихининг концептуал масалалари қараб чиқилади. Тадқиқот вазифаларининг амалга оширилиши Марказий Осиё тарихида мавжуд бўлган туркий давлатчилик анъаналари ва бошқарув тузумини тадқиқ этишда муайян даражада хизмат қилади.

Воҳанинг Ўрта Осиёнинг нисбатан ғарбий томонидан жой олиб, илк ўрта асрларда шимоли-ғарбдан Каспий денгизи ва Қуйи Волга орқали Кавказ халқлари, Волга-Уралбўйидаги туркий элатлар, шимоли-шарқдан Қуйи ва Ўрта Сирдарё орқали Ғарбий Сибир, Еттисув ва Шарқий Туркистон ўлкалари, шарқдан Чоч, Уструшона, жануби-шарқдан Суғд воҳаси билан узлуксиз сиёсий, иқтисодий ва маданий алоқаларда бўлиб келган. Жануби-ғарбдан эса Хоразм воҳаси Тохаристон, Марв, Хуросон, Деҳистон ва Гургон воҳалари билан тиғиз муносабатларда бўлган. Айниқса, Хоразмнинг ташқи алоқалари нисбатан яқин жойлашган тарихий географик воҳалар – Марв, Бухоро, Қуйи Сирдарё билан ҳам ижтимоий-сиёсий, ҳам иқтисодий-маданий алоқаларга киришган[1; Б.14.].

Илк ўрта асрларда Хоразм воҳаси билан яқин алоқаларда бўлган ушбу тарихий ўлкалар аҳолисининг бир қисми қадимги хоразмликларга этник жиҳатдан яқин бўлиб, шарқий эроний тилларнинг турли лаҳжаларида сўзлашганлар. Суғдийлар, бақтрий-тохаристонликлар, марвликлар, уструшонликлар шарқий эроний тилларда сўзлашувчи элатлар ҳисобланиб, шу жиҳатдан улар қадимги хоразмликларга яқин турган. Буни қадимги хоразмий тилига тегишли эпиграфик ва нумизматик материаллар ҳамда айрим ёзма манбаларда учрайдиган тарихий ва лингвистик маълумотлар тасдиқлайди. Айниқса, Абу Райҳон Беруний ўзининг “Осор ул-боқия” (Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар) қадимги хоразмликлар ва қадимги суғдийларнинг халқ тақвимлари тўғрисида ёзганда уларнинг бир неча ой ва кун номларининг бирмунча уйқаш эканига диққат қаратган[2; Б.18.]. Шунингдек, ривожланган ўрта асрларга тегишли араб ва форсий тиллардаги ёзма маълумотларда келтириб ўтилган қадимги хоразмча сўзлар ҳам ташқи кўриниши, ҳам маъносига кўра эроний тиллар

орасида суғдийчага яқин бўлганини кўрсатади. Хоразм воҳаси ва унга яқин ҳудудлардаги илк ўрта асрларга тааллуқли қадимий шаҳар қолдиқларидан топилган оромий алифбоси негизидаги қадимги хоразм ёзуви бир неча ўнлаб сопол битикларда[3; Б.125.], шунингдек, ўнлаб турдаги Африғийлар сулоласига тегишли мис ва кумуш тангалардаги турли сўз ва иборалар, исм ва унвонлар бир томондан шарқий эроний тилларга хос, бошқа томондан эса Хоразмнинг ўзигагина хос лингвистик жиҳатларни ўзида акс эттирганидан дарак беради[4; Б.10.].

Хоразмлик буюк аллома Абул Қосим Маҳмуд ибн Умар ибн Муҳаммад ибн Умар ал-Хоразмий аз-Замахшарий (1075-1144) “Муқаддиматул-адаб” асарида келтирилган қадимги хоразмча сўзлар ушбу тилнинг эроний тиллар гуруҳига тегишли эканини кўрсатади[5; Б.12.]. Шу билан бирга, қадимги хоразмчанинг бошқа қардош эроний тиллардан анчагина фарқли ўзига хос жиҳатлари бўлганини ривожланган ўрта асрларда яшаб ўтган араб ва форс сайёҳлари ҳам таъкидлаб ўтишган. Масалан, араб сайёҳи Ибн Фадлан Хоразм орқали шимолдаги халқларга, айниқса, турли туркий элатлар орасига саёҳат қилган чоғда хоразмликларнинг тили анча фарқли тил эканини ёзиб, хоразмликларга шимолдан кўшни Кердар ўлкаси халқи тилининг уларнинг тилидан бошқача эканига урғу беради[6; Б.61.].

Муҳокама. Мақола мавзуси тўғрисида муҳокама қилар эканмиз, воҳада амалда бўлган сўзлашув лаҳжалари ҳақида тўхталиб ўтсак. Қадимги давр ва илк ўрта асрларда Хоразм воҳаси аҳолисининг ўзига хос лаҳжаси бўлганини кўрсатадиган далиллардан бири бу воҳа билан боғлиқ равишда ўрта аср ёзма манбаларида учрайдиган атоқли отлар, жой номлари – топонимлар ҳам ўз тасдиғига эга[7; Б.244.]. Айниқса, бугунги кунгача етиб келган юзлаб қадимги хоразмча жой номлари бу тил билан боғлиқ тарихий тушунчаларни янада бойитади. Воҳанинг бош номи “Хоразм” сўздан ташқари Гурганч (Урганч), Хивақ (Хива), Хазорасп, Питнак, Кат (Кот), Кардаронхос, Гандимақон ва ҳоказо сўзларнинг ҳам ўрта асрларда, ҳам бугунги кунда воҳанинг асосий топонимлари сифатида учраши ва қадимги хоразм тилига хос сўзлар сирасига киритилиши диққатни тортади. Бундан ташқари, бугунги хоразмликлар сўзлашув тилида юзлаб қадимги хоразмча сўзларнинг сақланиб қолганини айтиб ўтиш зарур.

Шу ўринда таъкидлаш жоизки, илк ўрта асрларда Хоразмда фақатгина шарқий эроний тилли элатлар яшамаган, балки воҳа аҳолисининг сезиларли бир қисмини туркийлар ҳам ташкил этганини турли тилларда ёзилган ёзма манбалар ҳам тасдиқлайди. Биринчидан, форсий ва араб тилли тарихий асарларда Хоразм воҳасининг ён-атрофларида “ғуз” (ўғуз) уруғи вакиллари кўпчиликини ташкил этиши тилга олинган бўлса[8; Б.243.], иккинчидан, воҳадаги бир қатор жой номларининг туркий тил негизида экани бу қарашни тасдиқлайди. Аслида бир қатор тадқиқотчилар Амударёнинг қуйи ҳавзаси – Хоразм воҳасига эроний тилли қадимги хоразмликлар кўчиб келишларидан олдин ушбу воҳада туркий элатлар яшагани тўғрисида ўз фикрларини билдириб ўтишган. Баъзи тадқиқотчилар бу ҳудудга милoddан олдинги иккинчи мингйилликда Шарқий Европадан Волгабўйи орқали ҳинд-эронийлар келишларидан олдин Ўрта Осиёда, хусусан, Хоразм воҳаси ва унга шимолдан кўшни ҳудудларда фин-угор элатлари яшаган деб ёзсалар-да, айрим маълумотлар бу ҳудудда дастлаб туркийлар яшаб, кейинчалик, бундан 3-3,5 минг йил бурун эроний элатлар кириб келишидан олдин туркий элатлар яшаганликларига урғу бермоқдалар. Бу каби фикрларнинг таҳлил

қилган Ғ.Бобоёров ва Ф.Жуманиёзовалар Абу Райҳон Беруний (973-1048) бўлиб, аллома ўзининг “Осор ул-боқия” деган асарида хоразмликларнинг ўтмишда бўлиб ўтган воқеликларни белгилашда қандай ёндашганликларига тўхталиб, Берунийдан куйидагича иқтибос келтирганликлари диққатни тортади: “Хоразмга одамлар жойлаша бошлаганидан тарих олар эдилар, бу Искандардан тўққиз юз саксон йил илгари бўлган эди ... Ундан кейин Сиёвуш ибн Кайковуснинг Хоразмга келишидан, Кайхусрав ва унинг наслининг Хоразмда подшоҳлик қилишларидан тарих олдилар. Шу вақтда Кайхусрав Хоразмга кўчиб, **турк подшоҳлари** [устидан] хукмронлигини юргизган эди. Бу воқеа Хоразмга одам жойлашишидан тўқсон икки йил кейин бўлди...” [9; Б.71.].

Ушбу тадқиқотчиларнинг ёзишича, Беруний айтиб ўтган “Хоразм ўлкасида одамлар жойлаша бошлаган чоғлар” милоддан олдинги XIII юзйилликка – Искандар (Александ Македонский) Ўрта Осиёга юриш қилган 330-йиллардан деярли минг йил олдинги даврларга тўғри келиб, бу маълумотни кўпчилик “қандайдир афсона”, “уни чин тарихий воқеликлар билан тўғридан-тўғри боғлаб тушунмаслик керак” деб ёндашишларини қанчалик ўзини оқлайди? Ўз асарларини ёзиш чоғида Беруний ҳар бир масалага жиддий ёндашгани, ҳар қандай маълумотни қайта-қайта текширгандан сўнггина уни қоғозга туширгани кўзда тутиладиган бўлса, аллома келтириб ўтган маълумотларга бошқачароқ ёндашиш, Беруний Хоразмнинг қадимги аҳолисини ўз-ўзидан туркийлар билан боғлашининг негизида қандайдир ҳақиқат ётади. Айрим изланувчилар Беруний “турклар” деганда Урал тил оиласидагир – фин-угорларни кўзда тутганини, араблар, форслар, юнонлар ва бошқа Мағриб юртлари вакиллари ўрта осийлик элатларни унчалик ажрата олмасдан, уларни “турк” деб атаб кетаверганликларини илгари сурсалар, айрим изланувчилар эса “нега шундай, бу ерда эски чоғлардан бери қандайдир бир “турк излари” бор бўлганки, улар шунга таяниб, кўпчиликни “турк” деб атаган бўлсалар керак” деб ёзадилар[10; Б.24.].

Натижалар. Кейинги йилларда қўлга киритилган кўплаб археологик топилмалар шундан илмий натижалар бермоқдаки, милоддан олдинги мингйилликларда Ўрта Осиёнинг кунгай томонлари – жануби-ғарбдан, Эрондаги Хуросон ва унинг теграларидан эроний тилли элатларнинг бир бўлаги Хоразм ўлкасига кўчганликларини кўрсатмоқда. Қизиғи шундаки, айрим изланувчилар ушбу археологик билгиларни Беруний келтирган билгилар ҳам тўғрилашига урғу берадилар-у, бироқ алломани “турк подшоҳлари устидан ўз бошқарувини ўрнатган эронликлар” тўғрисида чуқур ўйлаб кўрмайдилар.

Беруний “Кайхусрав Хоразмга кўчиб, турк подшоҳлари [устидан] хукмронлигини юргизган эди. Бу воқеа Хоразмга одам жойлашишидан тўқсон икки йил кейин бўлди” деган мазмунидаги маълумотга эътибор қаратган ушбу тадқиқотчилар бундан деярли 3 минг йил олдинги Эрон салтанатлари ўтмишини ёритувчи “Авеста” ва бошқа бир қатор эски форс ёзма манбаларида “Кави Хоасрава” кўринишида тилга олинган ярим афсонавий шахсга Эрон юртидан кунчиқар ўлкаларга – Туронга юриш қилиб, бир сира Хоразм ўлкасини бошқарган, деб қаралиши, шунингдек, Кави Хоасрава (Кайхусрав) Аҳоманийлар давлатининг илк бошқарувчиси Кир II (бошқаруви – мил. олд. 559-530 йй.)нинг ҳалқ оғзаки ижодида, айниқса, Эрон ва Турон элларининг фольклорида кенг тарқалган афсонавий номи сифатида учрашига урғу берадилар. Ғ. Б.Обоёров ва Ф. Жуманиёзоваларнинг ёзишича, “Форсий эллар орасида кенг ёйилган ушбу афсонадан

кўринадики, Беруний Кайхусрав деб тилга олган Кави-Хоасрава, яъни Кир II нинг онаси туронлик бўлган ва Туроннинг доврқли бошқарувчиси Афросиёбни енгиб, унинг ўлдиргач, бу ернинг бошқарувини Афросиёб ўғли Жаҳонга топширган. Эронликларнинг ушбу афсонаси билан яқин таниш бўлган Беруний Афросиёб Турон етакчиси Тужнинг бошқа бир оти эканини ёзиб, ҳар иккала ўлка бошқарувчиларининг ўзаро қариндош бўлгани, бироқ ер талашиб, бир-бирига ёв бўлиб қолгани тўғрисидаги ёзма манбаларда ўрин олган билгилар ва халқ оғзаки ижоди ўрнакларини ўз асарига киритади” [11; Б.132.].

Хоразм воҳасида қадимда ва илк ўрта асрларда юз берган сиёсий ва этник жараёнларда воҳага жанбуби-ғарбдан қўшни Эрон, аниқроғи, унинг шимоли-шарқий қисмида ўрин олган Хуросон ўлкисининг ўзига хос ери бор. Эрондан Хуросон орқали Хоразмга бир неча бор ҳарбий юришлар уюштирилган. Айниқса, Кайхусравнинг Хоразм ва унга қўшни ҳудудларга бўлган юришлари Кайхусрав даврида анча жиддий тус олганини ҳам ёзма манбалар, ҳам оғзаки ривоятлар тасдиқлайди. Кайхусрав яшаган йиллар бўйича турлича қарашлар билдирилиб, айримлар милоддан олдинги XIII – XII юз йилликларда, айримлар эса VI юз йилликларда яшаганини илгари сурган бўлса-да, бизнингча, уни ёлғиз бир киши билан тенглаштириб бўлмайди. Тўғрироғи, у ушбу юзйилликлар орасида яшаган ёки ҳинд-орийларнинг Ўрта Осиёга кириб келган чоғларидаги илк эроний бошқарувчилардан бири ёки бир нечаси билан боғланса керак. Шунингдек, Самарқанд, Барсхон ва яна бир неча Ўрта Осиёнинг йирик шаҳарларнинг қурилиши Афросиёб билан боғланади. Хоразм тўғрисида ёзган Беруний ва Кошғарий бу ердаги туркларни эслаб ўтар экан, Афросиёб ёки Алп Эр Тўнга шахсига тўхталмайдилар. Бироқ айрим форсий ёзмаларда Афросиёбнинг Хоразмда ҳам бўлгани, у бу ерда туриб эронлик ёвлар билан тўқнашгани тўғрисида қуйидагича сўз юритилади: *“Мен форслар орасидан шундай (хабарлар) топдим: турк ҳукмдори Афросиёб ўз хазина ва қимматбаҳо буюмларини Кердернинг юқорисида, Хоразм ўлкасидаги денгизнинг ўртасига кўмган. Абарвиз (Парвиз) ибн Хурмузгача ҳеч кимса бу тўғрида билишмаган. У ушбу хазинани топган ва 12 йил бўйи (ўз юртига) ташиб келтирилган. Ҳар ойда (бу ердан) унга 10 ҳачирга ортилган юк келиб турган, қимматбаҳо буюмларнинг катта бўлагини тоза олтин қўймалар ташкил этган”* [12; Б.431.].

Бу маълумотлар кўп томонлама Беруний келтирган Хоразмга Кайхусравнинг кўчиб, турк подшолари устидан ўз бошқарувини ўрнатиши билан боғлиқ маълумотларга мос келади. Бу эса Беруний “турк подшоҳлари” деганда эронликлар келмасдан олдин Хоразм ва унинг теграсида туркийлар яшагани, бу ҳолат Афросиёб ёки унинг издошлари билан боғлаб тушунтирилмаганмикан деган қарашларни келтириб чиқаради. Кези келганда айтиб ўтиш керак, Хоразмнинг қадимги даврларини ҳам ёзма манбалар, ҳам археологик материаллар асосида тадқиқ қилиш орқали муайян тўхтамларга келган С.П. Толстов “Қадимги Хоразм” китобида антик Хоразм тарихини тўрт даврга бўлади:

1. Уй-жой деворлари бўлган шаҳристон маданияти (милоддан аввалги VI-IV асрлар)
2. Қанқа (Қанғ) маданияти (милоддан аввалги IV аср - милодий I аср)
3. Кушонлар маданияти (милодий II – II асрлар)
4. Кушон-Африғ ўтиш маданияти (милодий III-V асрлар).

Тадқиқотчининг ушбу таснифларидан келиб чиқиладиган бўлса, Хоразмнинг илк тубжой аҳолиси томонидан милоддан олдинги сўнгги мингйилликда кўплаб шаҳар типигаги аҳоли манзилгоҳлари бўлиб, уларда турли-туман элатлар вакиллари, хусусан, шарқий эроний тилли хоразмликлар ҳам яшаган деб қаралади. Милод бошларида Хоразмда ўз ҳукмронлигини ўрнатган Қанғ давлати аҳолисининг тили шу пайтгача тўлақонли аниқланмаган. Марказий ҳудудлари Чоч ва Ўрта Сирдарё ҳавзалари бўлган Қанғ давлати (м.ав. II – мил. III асрлар) ўз ҳудудларини кенгайтириб, Зарафшон воҳаси (Самарқанд, Кеш ва б.), Хоразм каби 5 та тармоқ сулолаларни ўз ичига олган. Қанғ давлати асосчиларининг хўжалик турмуш тарзида бошланғичда кўчманчилик устунлик қилган бўлиб, кейинчалик ўтироқ воҳалар аҳолиси таъсирида ўтроқлаша бошлайдилар. Айрим олимлар қанғларни шарқий эроний тиллардан бирида сўзлашган деб қарасалар[13; Б.22.], айрим изланувчилар уларни қадимги турклар, ангиқроғи, прото-туркларнинг бир тармоғи бўлган деб ҳисоблашади[14; Б.201.]. Айниқса, ривожланган ўрта аср ёзма манбаларида “қанғар”, “хангакиши”, “қанғарўғли”, ундан бироз кейинроқ эса “қанғли” деган этноним учраб, айрим хусусиятларига кўра ушбу элат вакиллари туркий муҳит билан боғланади.

Қанғлар тилига оид деярли ёзма маълумотлар деярли сақланиб қолмаган бўлса-да, бир гуруҳ олимлар “қанғ тили” эроний тиллар гуруҳига мансуб, деб ҳисобланган олимлар бу фикрни археологик материаллар асосида тасдиқлашга уринадилар[15; Б.201.]. Археолог олима М.И. Филанович кангюйларни милоддан аввалги бир мингйилликнинг сўнгги асрларида Сирдарёнинг қуйи оқимлари ва шимоли-шарқий Оролбўйидан Чоч воҳасига кўчиб келиб, бу ерда ўз давлати (Кангюй)ни қурган сарматларнинг авлоди бўлган, деган фикрни олға суради[16; Б.22.]. Фанда сарматларни ҳинд-европа тил оиласининг бир тармоғи, хусусан, эроний тилли қабилалар гуруҳи сифатида талқин қилиш кенг ёйилган. Шунга қарамай, қанғларнинг сарматлар билан алоқадорлиги масаласи ҳали тўлақонли ўз исботини топган эмас[17; Б.88.].

Қанғларни туркий тилли деб ҳисобловчи тадқиқотчилар икки гуруҳга бўлинади. Бир гуруҳ олимлар уларни кейинчалик “турклашган” деб қарасалар, бошқа бир гуруҳ олимлар эса уларни “бошланғичда эроний тилли бўлиб, кейинчалик туркийлашиб кетган этнос” сифатида талқин қиладилар[18; Б.283.]. Жумладан, таниқли элшунос шу фикрга қўшилган ҳолда К. Шониёзов, ўзининг кейинги ишларида ҳам уларни милод бошларидаёқ туркий тилли қабила бўлганини эътироф этади[19; Б.84.]. Унга кўра “туркий тилнинг Ўрта Осиё ва Қозоғистон чўлларига кенг тарқалишида қадимги хун ва усун қабилалари ҳамда уларнинг таркибига кирувчи бир қанча бошқа туркий қабилаларнинг ҳиссаси жуда катта бўлган. Бу қабилалар таъсирида милоддан олдинги I аср ва милодий II асрларда Сирдарёнинг ўрта оқимида яшовчи шак қабилаларидан бири – қанғарлар тил жиҳатидан турклашганлар” [20; Б.154.]. Шу ўринда айтиб ўтиш керак, қанғларни эроний тилли этнос деб талқин қилган М.И. Филанович ҳам уларнинг тез орада турклашиб кетгани ва кейинчалик Кангуй давлати туркий тилли давлат сифатида намоён бўлганига урғу беради[21; Б.23.].

Қанғларни илк бошдаёқ туркий бўлган деб қарайдиган иккинчи гуруҳ олимлар эса хитой йилномалари ва айрим лингвистик маълумотларга таяниб, уларни Шу билан бирга, баъзи тадқиқотчилар ушбу давлатга асос солган этнослар хитой манбаларида *кангюй*, *канг* шаклларида тилга олинганини таъкидлаб, ушбу этноним *гао-гюй* ёки *гао-че*

этнонимлар билан алоқали бўлиши мумкинлигига эътибор қаратадилар. Бунинг негизида гаогюй ёки гаочелар туркий тилли бўлганини тасдиқлайдиган маълумотлар хитой йилномларида қуйидагича учрайди: *“Гаочелар “қизил Ди”ларнинг бир бўлагидир. Шунинг учун уларнинг илк оти Ди-ли эди. динлинлар ва улар Сюнну (хун)лар билан деряли битта тилда сўзлашадилар”* [22; Б.56.].

Ғ.Бобоёровнинг ёзишича, бир қатор тадқиқотчилар фикрича кўра, қанғ этноними қадимги туркча “арава” маъносидаги “қанғ” сўзи билан алоқали бўлиб, *гоа-че* сўзи ҳам хитой тилида “баланд аравалилар” маъносини билдирган ва ушбу сўз туркий “қанғ” (арава) ёки “теле” (тегрек - “арава”) сўзларининг хитойча муқобили бўлган[23; Б.796.].

Қанғ ёки унга яқин этнонимга эга элатлар бошланғичда қайси тилларда – эроний ёки туркий тилларда сўзлашган бўлмасин, Хоразм воҳаси тарихида уларнинг ўзига хос ўрни бўлганини кўрсатадиган кўплаб ёзма маълумотлар учрайди. Хоразмшоҳ-Ануштегинийлар салтанатида туркий қанғли ва қипчоқ уруғларининг мавқеи юқори бўлганини тасдиқлайдиган маълумотлар айнан Хорамз муҳитида ёзилган манбаларда сақланиб қолган. Жумладан, [24; Б.10.].

Яна бир Хоразм тарихнависи вакили Абулғози Баҳодурхон (XVII аср) ўзининг “Шажарайи турк” асарида “қанғли” сўзининг келиб чиқишини арава билан боғлаб, «(араба) юруганда “қаниқ-қаниқ” қилиб овоз қилур, ани ясаган кишини қаниқли тедилар», деб ёзади ва қанғлиларга туркий элат сифатида қарайди[25; Б.21.]. Қанғлилар Сирдарёнинг ўрта ва қуйи ҳавзаси ва Хоразм воҳасидан ташқари ўрта асрларда Жанубий Сибир ва Марказий Осиёнинг кўпгина ҳудудларида, Шимолий Кавказ ва Кичик Осиёда “қанғлиғ”, “қанғар”, “ханга-киши”, “қанғарўғлу” каби этнослар бўлгани ва улар туркий тилда сўзлашганлар[26; Б.122.].

Шу ўринда яна бир бор айтиб ўтиш керак, бошланғичда қайси тилда сўзлашганликларидан қатъий назар қанғлар ёки қанғлилар, IX–X асрларга келиб ўзларини туркий қабила сифатида намоён қилишганди[27; Б.88.]. Бу фикрни тасдиқлайдиган далиллар етарлича. Хусусан, VIII–IX асрларда Марказий Осиёдаги этник манзара қандай бўлганини кўрсатувчи тибетча ҳужжатда (IX аср) *Другу йул* (луғ. “Турклар ўлкаси”)да яшовчи қабилалардан бири “гара ганглиг” шаклида қайд этиладики, тадқиқотчилар ушбу сўзни туркий “қора қанғлиғ” ёки “қора қанғли” этноними билан тенглаштиришади[28; Б.77.]. Муҳими шундаки, XIX аср охири – XX аср бошларида ҳам Сирдарёнинг ўрта ҳавзалари ва Тошкент вилоятида яшовчи ўзбек ва қозоқлар таркибида “қанғли” уруғининг бир тармоғи “қора қанғли”, “қара қанғди” деб аталган бўлиб, қирғиз уруғлари орасида ҳам “қара қанди” этноними мавжуд[29; Б.138.].

Илк ўрта асрларда Хоразм воҳасида юз берган этник жараёнлар билан боғлиқ яна бир масала шуки, Хитойнинг Тан сулоласи даврида (милодий VII–X асрлар) ёзилган йилномаларда ушбу воҳа аҳолиси билан боғлиқ айрим маълумотлар келтириб ўтилган. Жумладан, “Тан шу” йилномасида Хосюн (Хоразм) мамлакати ҳақида сўз бориб, шундай дейилади: *“Барча турк (аслида Ху элатлари – муал.) элатлари ичида ҳўкиз қўшилган арава фақат шу ерда (Хоразм) учрайди. Бу араваларда савдогарлар турли вилоят ва элатларни айланиб, савдо қилиб юрадилар.”* [30; Б.315.]. Бу ўринда гап Хоразмнинг савдотик билан кун кечирувчи ўтроқ аҳолиси устида кетяпти. Шунингдек, Хоразм воҳасига яқин чўл ва даштларда кўчманчи ва ярим кўчманчи чорвадор туркий қабилалар яшаган

бўлиб, улар турмуш тарзида улов сифатида от етакчилиги қилган.

Хулоса. Қисқаси, илк ўрта асрларда, шу жумладан, Хоразмда кечган этник жараёнлар анча мураккаб, шу билан бирга тифиз кечган бўлиб, воҳада асосан икки тил гуруҳи вакиллари – шарқий эроний тил лаҳжаларидан бири бўлмиш қадимги хоразмликлар тили ва туркий тилда сўзлашувчи бир қатор этник гуруҳлар орасида ўзаро ижтимоий-иқтисодий ва этномаданий жараёнлар фаол кечган. Воҳанинг шаҳар ва ўтроқ деҳқончилиги билан шуғулланувчи аҳолисининг катта қисмини қадимги хоразмлик элатлар ташкил қилган бўлса, воҳа шаҳарлар атрофлари, шунингдек, Қуйи Амударё ҳавзасидаги дашт ва чўлларда туркийлар, хусусан, ўғузлар, қанғлилар каби йирик кўчманчи элатлар устуворлик қилишган[31; Б.48.]. Воҳада шарқий эроний тилли элатларнинг пайдо бўлиши ва кейинчалик етакчи элатга айланишидан бирмунча олдин, яъни милoddан олдинг уч мингйилликда бу ерларда айнан қайси тилда сўзлашган элатлар масласи ҳалигача очиқ қолмоқда. Шу билан бирга, воҳанинг тубжой аҳолиси туркийлар, аниқроғи, прото-турк элатлари бўлгани бораисдаги қарашлар ҳам кундан-кунга ривожланиб бормоқда.

Адабиётлар/Литература/References:

1. Толстов С.П. Древний Хорезм: Опыт историко-археологического исследования. – М., 1948. – С. 14-18.
2. Абу Райҳон Беруний. Танланган асарлар, I жилд. Тошкент: Фан, 1968. – Б. 104; Фрейман А.А. Описание, публикации и исследования документов с горы Муг. Москва: Восточная литература. 1962. – С.46; Отахўжаев А. Абу Райҳон Берунийнинг қадимги зардуштий тақвимларини тиклашдаги ўрни // Мерос. –Тошкент. 2019. – №2. – Б.10-18.
3. Гудкова А.В. Ток-кала. – Т.: Наука, 1964. – С. 95, 125-140.
4. Вайнберг В.И. Монеты древнего Хорезма. М.: Наука, 1977. – С. 10-20.
5. Zemaşerî. Mukaddimetü'l-edeb (haz. Nuri Yüce). – Ankara 1988. – S. 9, 12-14.
6. İbn Fadlan Seyahetnamesi. Çev. L. Doğan // İlahiyat Fakültesi Dergisi. I-II. – Ankara: TTK, 1954. – S. 61.
7. Абдуллаев Ф. Ўзбек тилининг Хоразм шевалари. – Тошкент, 1961. – Б. 244.
8. Абдуллаев Ф. Ўзбек тилининг Хоразм шевалари. – Б. 243
9. Абу Райҳон Беруний. Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар / Таржимон А. Расулов / Танланган асарлар. I жилд. – Тошкент: Фан, 1968. – Б. 71; Boboyor G'.Jumaniyazova F. Ikki ming yil umr ko'rgan jodugar Afrosiyob, Buxorodan avval qurilgan Romitan\ Alp Er To'nganing o'limi haqidagi marsiyalar – Turonni birinchi bor o 'ziga vatan qilganlatr kimlar? // <https://www.oyina.uz/uz/article/1568> (2023-yil Aprel).
10. Бобоёров Ф. Ўзбек тили тарихи. I – Энг эски чоғлари. – Б. 24.
11. Абу Райҳон Беруний. Танланган асарлар, I жилд. Тошкент: Фан, 1968. – Б. 132; Boboyor G'.Jumaniyazova F. Ikki ming yil umr ko'rgan jodugar Afrosiyob, Buxorodan avval qurilgan Romitan\ Alp Er To'nganing o'limi haqidagi marsiyalar – Turonni birinchi bor o 'ziga vatan qilganlatr kimlar? // <https://www.oyina.uz/uz/article/1568> (2023-yil Aprel).
12. Материалы по истории туркмен и Туркменистана. Том I. VII – XV вв. Арабские и персидские источники. – М.-Л., 1939. – С. 431; Boboyor G'. Jumaniyazova F. Ikki ming

- yil umr ko'rgan jodugar Afrosiyob, Buxorodan avval qurilgan Romitan\ Alp Er To'nganing o'limi haqidagi marsiyalar – Turonni birinchi bor o'ziga vatan qilganlatr kimlar? // <https://www.oyina.uz/uz/article/1568> (2023-yil Aprel).
13. Филанович М.И. Кангуй // Ўзбекистон давлатчилиги тарихи очерклари. – Т., 2001. – С. 22-23.
 14. Малявкин А.Г. Малявкин А.Г. Танские хроники о государствах Центральной Азии. – Новосибирск, 1989. – С. 201.
 15. Малявкин А.Г. Танские хроники о государствах Центральной Азии. – С. 201.
 16. Филанович М.И. Кангуй. – С. 16, 22.
 17. Бобоёров Ғ. Чоч тарихидан лавҳалар (Илк ўрта асрлар). – Тошкент: Yangi nashr, 2010. – Б. 88-99.
 18. Вайнберг Б.И. Этногеография Турана в древности. VII в. до н.э. – VIII в. н.э. – С. 283-285.
 19. Шониёзов К. Қанғ давлати ва қанғлилар. – Тошкент, 1990. – Б. 154; Шониёзов, 2001:84-85.
 20. Шониёзов К. Қанғ давлати ва қанғлилар. – Б. 154.
 21. Филанович М.И. Кангуй. – С. 23.
 22. Бобоёров Ғ. Ўзбек тили тарихи - I. Энг эски чоғлари. – Тошкент: Фан, 2022. – Б. 56.
 23. Ögel V. İlk Töles Boyları // Belleten, Sayı 48. – Ankara 1948. – S. 796.
 24. Буниятов З.М. Государство Хорезмшахов-Ануштегинидов. 1097-1231. Т 3. – Баку, “Элм”, 1999. – С. 10.
 25. Абулғозий. Шажарайи турк. Нашрга тайёрловчилар: Қ. Муниров, Қ. Маҳмудов. – Т., 1992. – Б. 21.
 26. Шониёзов К. Қанғ давлати ва қанғлилар. – С. 122-129.
 27. Бобоёров Ғ. Чоч тарихидан лавҳалар. – Б. 88-90.
 28. Абдуҳолиқ Абдурасул ўғли. Туркий халқлар тарихига оид тибетча хужжат // Ўзбекистонда ижтимоий фанлар. №6. – Т., 1997. – Б. 72-77.
 29. Шониёзов К. Қанғ давлати ва қанғлилар. – Б. 138-151.
 30. Бичурин Н.Я. (Иакинф). Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. В 3-х томах. М.- Л., 1950-1953. Т. II. – С. 315-316.
 31. Ходжаниязов Т. Денежное обращение в государстве Великих Сель джуков (По данным нумизматики). Ашхабад, 1977. С 48-49.
 32. Nematov, R. A., & Almanov's, Q. O. (2022). THE ROLE OF HISTORICAL SOURCES IN THE STUDY OF THE HISTORY OF THE TURKISH EMPIRE. *American Journal Of Social Sciences And Humanity Research*, 2(10), 25-31.

SCIENCEPROBLEMS.UZ

ИЖТИМОЙ-ГУМАНИТАР ФАНЛАРНИНГ ДОЛЗАРБ МУАММОЛАРИ

№ 6 (3) – 2023

АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ СОЦИАЛЬНО- ГУМАНИТАРНЫХ НАУК

ACTUAL PROBLEMS OF HUMANITIES AND SOCIAL SCIENCES

Ижтимоий-гуманитар фанларнинг долзарб муаммолари электрон журнали 2020 йил 6 август куни 1368-сонли гувоҳнома билан давлат рўйхатиغا олинган.

Муассис: “SCIENCEPROBLEMS TEAM” масъулияти чекланган жамият

Таҳририят манзили:

100070. Тошкент шаҳри, Яккасарой тумани, Кичик Бешёғоч кўчаси, 70/10-уй. Электрон манзил:

scienceproblems.uz@gmail.com

Боғланиш учун телефонлар:

(99) 602-09-84 (telegram).